

УЗБЕКИСТОН ОЛТИН ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИНГ УМУМИЙ ҲАЖМИ ЮЗАСИДАН ДУНЕДА САККИЗИНЧИ УРИНДА ВА АҲОЛИ ЖОН БОШИГА ОЛТИН ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ЖИҲАТИДАН БЕШИНЧИ УРИНДА ТУРИБДИ. МАМЛАКАТДА ТОПИЛГАН УТТИЗТА ОЛТИН ҚОНИНИНГ ЖАМИ ЗАҲИРАСИ 4000 ТОННАДАН ОШАДИ. АММО УЛАРНИНГ АТИГИ 10 ТАСИДАН ФОНДАЛАНИЛМОҚДА. УЗБЕК

ОЛТИНИНИНГ СИФАТИ ДУНЕДАГИ ОЛИЙ АНДОЗАЛАРГА МОС КЕЛАДИ, КЕЙИНГИ ИЙГИРМИ ИЛ МОБАЙНИДА УНИНГ СИФАТИ ҲАҚИДА ШИКОЯТ ТУШГАНИ ЙУҚ. СУНГГИ ИККИ ИЛДА ЭСА УЧ МАРТА ХАЛҚАРО СИФАТ СОВРИНИ БИЛАН ТАҚДИРЛАНДИ.

Ислон КАРИМОВ,

ГЕОГРАФИЯ

Кўз олдимда кечар асрлар,
Кўз-кўз этиб нуқсу чиройин.
Сарсон ўтган неча насллар,
Тополмасдан туғилган жойин.
Америка — сеҳрли диёр,
Ухлар эди Колумб ҳам ҳали.
Денгиз ортин ёритди илк бор,
Берунийнинг ақл машъали.
Колумбда бор алашим маним,
Узбекистон Ватаним маним!

Абдулла ОРИПОВ.

МАМЛАКАТ

Қадри ҳақмасблар! Мамлакатимизда мустақил таълим тизими яратилмоқда. Шу ўқув йилидан унинг асосий бўғини — таълим (тўққиз йиллик) таълимга ўтиш бошланди. Шу муносабат билан барча ўқув фанлари, жумладан, география таълимини замон талаблари даражасида ташкил этиш долзарб вазифа бўлиб турибди. Бинобарин, неча йиллар давомида собиқ Иттифоқнинг илмий кучлари томонидан барпо қилинган барча ўқув-услубий мажму (комплекс)ни буткул янгитдан яратиб ҳаётий заруратдир. Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, бу муҳим вазифани тез ва соз, илмий кадрлар ижтимоий чекланган бир вазиятда ҳамда қоғоз таълимнинг шароитида бажаришга тўғри келмоқда. Бош вазифа — мамлакатимиздаги барча географларни сафарбар этиб, уларнинг савия-ҳаракатларини умумий мақсад сари йўналтиришдан иборат.

Сўнгги йилларда мустақил Ўзбекистон география фани масалаларини ҳал этишга қизиқувчилар сонини тобора ортиб бораётганлиги қувонарли, албатта. Чунинчи, яқин-яқинларгача фақат олий география таълими билан шугулланиб келаётган А. Абулқосимов, М. Маматқулов, А. Солиев, А. Рўзиев, Р. Раҳимбеков, П. Баратов, О. Отамирзаев каби профессорлар, И. Абдуғаниев, А. Боқиев, Х. Ваҳобов, Ғ. Пардаев каби доцентлар, З. Акрамов, П.

ГЕОГРАФЛАРИГА МУРОЖААТ

Ғуломов, Т. Мирзалиев каби фидойилардан иборат олиб, мактаб географияси томон юз ўтгармоқдалар. Биз бундай фидойиларнинг ватанпарварлик ташаббусларини қўллаб-қувватлаймиз! Биз бу ўрнида вилоят малака ошириш институтларининг география таълимининг такомиллашувида ташкилотчилик ва ижодкорлик кўрсатиб, кўнчилиқ назарига тушган К. Баҳромов (Бухоро), Р. Қобилжонов (Жиззах), Б. Саидов (Хоразм), Х. Нурмухамедов (Тошкент вилояти) каби жонқуяр методистларга ҳам муурожаат қилиб, уларни янада фаол бўлишга, сафларини янада кенгайтириш ва мустаҳкамлашга даъват этамиз. Ватан табиатини чуқур тушуноқ инсон ўзлигини англаш эканлигини унутмайлик!

Биз бугун тинимсиз изланиш ва самарали фаолияти билан ҳурмат қозонган Ҳ. Каримова, М. Холматов, Р. Ҳожиқонова (Тошкент), Р. Валиева (Наманган), К. Итоллаев, Ш. Ихтиёрова (Бухоро), Э. Казаков (Хоразм), Х. Ҳакимов (Ангрен), С. Қўшмоқов, Х. Расулов (Фарғона), Қ. Давлетова (Қорақалпоғистон) каби фаолларга муурожаат қилимоқчимиз. Қимматли тажрибаларингизни мактаб доирасида қилиб кетмаслиги учун, унинг кўрсонли географларимизга мулкига айланиши учун қайғурингиз!

Азиз ҳамкасблар! Едингизда бўлса, «Мактаб географиясини илмий услубий қайта қуриш концепцияси», «Маърифат» газетасида (1992 йил 6-май) эълон қилинган эди. Ўтган вақт ичида уни амалга ошириш билан боғлиқ узоқ муддатга мўлжалланган тадбирлар мажмуи яратилди. Шу тадбирлар мажмуига кўра умумий ўрта таълимнинг барча босқичлари учун географиядан янги дастур, дарсликлар билан бир қаторда методик қўлланмалар, ўқув атласлари, хариталар, слайдлар, диафильмлар, ўқув кинофильмлари, хрестоматик адабиётлар сингари дидактик воситалар чоп этиш режалаштирилган. Иш қўламини шу қадар кенги, уларни фақат қўли-қўлга бериб, бир ёқадан бош чиқариб ишлаган тақдирдагина муваффақиятли ҳал этиш мумкин.

Келинг, азиз ҳамкасблар, бор куч-ғайратиниз, тажрибаиниз ва салоҳиятигинизни мустақил Ўзбекистонимизнинг бетакрор ва қадимий, янги ва истиқболли география таълими тизimini яратишга сафарбар этайлик!

РЕСПУБЛИКА ЎҚУВ-МЕТОДИКА МАРКАЗИ ҚОШИДАГИ ГЕОГРАФИЯ БУИЧА ИЛМИЙ-УСЛУБИЙ КЕНГАШ.

МАКТАБ ГЕОГРАФИЯСИДАГИ ЎЗГАРИШЛАР

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонунига мувофиқ 1993—94 ўқув йилидан эътиборан бошланғич мактаблар тўрт йиллик таълимга кўчганлигини инобатга олиб, асосий мактабнинг 5-синфидан бошлаб босқичма-босқич тўққиз йиллик таянч таълимга ўтилади.

Шу муносабат билан «Ўзбекистонда мактаб географиясини илмий-услубий қайта қуриш концепцияси»да белгиланган йўналишларни ҳаётга татиқ этишга киришилди.

Тўққиз йиллик мажбурий таянч таълимга ўтилиши айрим фанларнинг таркиби ҳамда ўрганилиши тартибига ўзгаришлар киритди. Бу биринчи навбатда география фанига ҳам тегишлидир. Жумладан, шу вақтгача 5-синфда ўрганилган бошланғич мактабнинг «Табиатшунослик» курси ўз ўрни (4-синф)га илгаригидек (34) соат билан тикланди. 5-синфга эса табиий фанлар туркумидан бўлган «Табиёт» ўқув курси биринчи марта жорий этилмоқда. Бу курс табиий география бошланғич курси учун ажратилган (68) соат ҳисобидан унинг айрим маззуларига ботаника, физика ва химия курсларида ўрганиладиган тушунча, ҳодиса ва атамаларни уйғун бириктириш йўли билан ўрганилади. Аммо унинг дарслигига эмас, балки дастури ҳам чоп этилмаганини ҳисобга олиб, курснинг дастури ушбу газетда берилди.

6-синфларда ўрганилаётган табиий география бошланғич курси бу ўқув йили ҳам ҳеч қандай ўзгаришсиз, аммо сўнгги бор ўрганилади.

Материклар ва океанлар географияси (7-синф) курсини ихчамлаштириб ўрганиш тавсия этилади. Бунда рус ва совет географларнинг кашфиёт-

ларига алоҳида урғу бериш шарт эмас. Уларни жаҳон олим ва сайёҳларининг хизматлари қаторида эслатилса kifоя. Амалдаги дарсликлардаги жаҳоннинг турли қисмларида учрайдиган русча жой номларини аниқлаш, билишга даъват қилган маълумотларини қолдириб кетавериш лозим.

Айни вақтда ватанпарварлик ва миллий ўзликини англаш туйғусини қайта тиклашга хизмат қилувчи маълумотлардан унумли фойдаланиш зарур. Туркистонлик авлодларимиз, жаҳонгашта алломаларимизнинг материк ва океанлар тавсифига алоқадор фаолиятлари, унутилган табаррук номларини муносиб даражада ўргатмоқ лозим. Хусусан, Ал Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Юсуф Хос Ҳожиб, Чўқон Валихонов сингари географ сайёҳларнинг қадами етган ва идрок этган жойларига алоҳида тўхталмоқ зарур.

8-синфда Туркистон табиий географияси билан Ўзбекистон табиий географияси ҳафтасига 2 соатдан, жами 68 дарсда ўрганилади.

«Туркистон табиий географияси» мактаб географияси тарихида янги курс ҳисобланади. Туркистон ва Ўзбекистон табиий географиялари моҳиятан бир бутуннинг бўлакларидир. Туркистон ҳудудий умумийлиги принципи асосидаги географик ўлка бўлиб Ўрта Осиёнинг барча давлатлари ҳамда Қозғистоннинг ярмидан кўп қисмининг табиий географиясини мужассамлаштиради. Зеро «Туркистон табиий географияси»ни ўргана туриб Ўзбекистон табиёти, табиий шароитига доир маълумотларни четлаб кетолмаймиз.

Ўзбекистон Педагогика фанлари илмий-тадқиқот институтида илмий ходим А. Ҳасанов томонидан тайёрланган алоҳи-

да дарсликнинг услубий ишланмаси ўтган ўқув йили учун кўп нусхада нашр этилган эди. Ундан бу ўқув йилида ҳам ўтган йилги тажриба сабоқларини ҳисобга олиб фойдаланиш мумкин. Яна бу ўқув йилида «Ўзбекистон табиий географияси»нинг 480 минг нусхали янги нашрдан фойдаланилади. Бунда мамлакатимиз табиий географик районларининг барчасини ҳамма мактабларда мукамал ўрганилишини эслатмоқчимиз.

9-синфда «Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географияси» курси ўрганилади. Бунда ҳам барча вилоятлардаги мактаблар дарсликнинг ҳамма қисмини бир хил талабда ўрганадилар.

Ўзбекистон иқтисодий-ижтимоий ва сиёсий тараққиётнинг муҳим босқичи — мустақил давлат мақомида ривожланишга киришди. Энди Ўзбекистон халқ хўжалиги комплексида мисли кўрилмаган миқдор ва сифат ўзгаришлари рўй бермоқда. Шундай шароитда ёшларнинг иқтисод масалаларидаги саводхонлиги, ижтимоий фаоллиги ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этади. Шу боис янги

дарсликдан мустақил Ватанимизнинг ҳаётида рўй бераётган ижтимоий-иқтисодий ҳодиса ва жараёнлар таҳлили ҳамда бу борадаги турли қарашлардан қай бирининг энг мақбуллигини аниқлаш сингари иқтисодий таълимга алоқадор дидактик масалалар ўрин олган. Бу курс зиммасига иқтисодий географиянинг умумий тушунча ва қонуниятлари билан ўқувчиларни дафъатан таништириш вазифаси ҳам юкленган. Бу курснинг қайта ишланиб 1993 йилда нашрдан чиққан янги дарслиги 470 минг нусхани ташкил этади. Зеро, ўқувчиларни фақат ана шу дарсликдан фойдаланишга даъват этиш зарур.

10-синфда «Чет мамлакатларнинг иқтисодий-ижтимоий ва сиёсий географияси» шу вақтгача бўлгандек бу ўқув йилида ҳам 51 дарсда В. П. Максакковский дарслиги асосида ўқитилади. Аммо сўнгги йилларда ижтимоий-сиёсий жабҳаларда рўй берган жаҳоншумул воқеалар, турли масалалар талқинига янги ёндашувни дарс жараёнида эътибордан қочирилмаслиги зарур. Чунончи, собиқ СССР-ни ташкил этган республика-

ларнинг мустақил давлат мақомини қўлга киритгани муносабати билан уларни дарсликнинг мамлакатшунослик қисмида ўрганиш лозим. Марказий Осиё давлатлари: Ўзбекистон, Қозғистон, Тожикистон, Қирғизистон, Туркменистоннинг ҳамкорлик қирраларини мукамал кўрсатиш керак. Шу вақтгача бўлганидан фарқли ўлароқ жаҳон давлатлари фақат иқтисодий тараққиёт даражаси асосида гуруҳларга ажратилади.

Жаҳондаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жараёнлар коммунистик мафкура мезонлари билан талқин қилиниши, мамлакатларни фақат оқ-қора бўёқда шарҳланиши мумкин эмас. Ҳар бир ўқитувчи, аynиқса, эски дарсликдан ижодий фойдаланишда буларни мезон деб билмоғи шарт.

Бу курсни ўрганишда иложи борича Ватанимиз — Ўзбекистоннинг жаҳондаги мавқеи кўтарилаётгани, хорижий давлатлар билан иқтисодий алоқалари ҳам, дипломатия алоқалари ҳам жадал суръатларда кенгаётганини тушунтириш керак.

РЕСПУБЛИКА ЎҚУВ-МЕТОДИКА МАРКАЗИ.

ЎРТА ОСИЁ КАРТОГРАФИЯ ТАРИХИНИ БИЛАСИЗМИ?

Ўрта Осиё олимларининг дунё тарихига, кишилик маданиятига, табиий фанларнинг ривожланишига қўшган ҳиссалари каттадир. Фанлар орасида география фанининг юксалиши, ундаги кўплаб назарияларнинг амалда исботланишида буюк юртдошларимизнинг қўшган ҳиссаларини дунё олимлари ҳанузгача эҳтиром билан тилга олади.

Ана шу олимларимиз орасида географиянинг ажралмас қисми бўлган картография билан шуғулланганлари ҳам кўпчилики ташкил этган. Афсуски, Ўрта Осиёлик картографларнинг амалга оширган ишлари тўғрисида маълумотлар жуда камлиги, қолаверса, улар асосан араб тилида ёки форсчада ёзилганлиги сабабли ўқувчиларимиз бу борада етарли манбаларга эга эмаслар.

Қуйида картографияни юксалтиришда ўз

ҳиссаларини қўшган буюк алломаларнинг тадқиқотлари ва ишларидан айримлари эътиборингизга ҳавола этилади.

VIII асрнинг охири IX асрнинг бошларида Боғдод шаҳрида Хорун ар Рашиднинг ўғли Маъмур даврида (813—833 йиллар) «Олимлар академияси» — «Байт ал — ҳикма» ташкил қилиниб, унда жуда кўплаб соҳа олимлари йирилган эди. Улар орасида Ўрта Осиёлик олимлардан Муҳаммад Хоразмий, ал-Фарғоний, Аббос бин Саид Жавҳарийлар ҳам бўлишган. Айнан шу даврда Муҳаммад Хоразмий Боғдод обсерваториясининг ер юза айланмасини градус ўлчаш ишларида фаол қатнашиб, ўз ҳиссасини қўшган.

Шунингдек, Муҳаммад Хоразмий бошчилигида «Маъмур дунё картаси» тузилиб, шу карталар билан боғлиқ бўлган «Сурат ал-арз» номли китобини ҳам яратди. «Арз» сўзи — ер, яъни дунё маъносига, «сурат» қиёфа, кўриниш маъносини беради. Шу асосда «Ернинг сурати» ёки «География» деб таржима қилинган деб ёзади профессор Х. Ҳасанов ўз тадқиқотларида. Ҳозирги вақтгача ўша атлас карталардан тўрттасигина сақлаб қолинган.

Геодезия ва картография фанининг ривожланишида улуғ олим, математик Аҳмад Фарғонийнинг ҳам хизматлари катта. Хоразмлик олимлардан Абу — Абдулла Хоразмий ҳам картографияга янгилик киритганлардан ҳисобланади. У Хўжаид меридианини бошланғич меридиани деб қабул қилади. Натияжа-

да дунё харитасида янги нолинчи меридиан вуқудга келди.

Тадқиқотчи П. Булгаковнинг ёзишича Ўрта Осиё алломалари орасида Абу Райҳон ал Беруний геодезия ва картографияга энг кўп ҳисса қўшган олимлардандир. У география-геодезияга оид 12 та, картографияга тегишли 4 асар, астролябия (устурлоб) яратди. Шулар қаторида у градус тўри, картография проекциялар, шарни текис қоғозга тушириш, осмон глобусини яшаш тўғрисида рисолалар битган. Беруний яратган картада денгизлар пистамағиз ранг билан, оқар сувлар қаҳрабо ва осмоний рангга, қумлар сариқ ранг билан, тоғлар қисман қизил аралашган гунафша ранг билан, шаҳарлар тўртбурчак шаклда, йўллар кулрангга кўрсатилган. Кўришиб турибдики, бундан 1000 йиллар аввал бобомиз Беруний асос солган ишлар эндиликда ҳам картография соҳасида кенг қўламда фойдаланилмоқда.

Шунингдек, алломанинг йирик асарларидан бири «Геодезия» рисоласида баъзи шаҳарларнинг географик тузилишидаги камчиликларини, Фазна, Қобул, Лағмон каби шаҳарларнинг кенгликларини ҳам кузатиш йўли билан аниқлаган.

Энг муҳими, манбаларда келтирилишича, Беруний ўзининг «Ат-Тафҳим» китобида дунёнинг 603 географик жойини аниқ маълумотлар билан ёзиб қолдирган. Ернинг глобусини яратган, Беруний «Ал-Тафҳим» китобида дунё картасининг 8 хил вариантини берган. Ҳозирги кунда Ўзбекистон Фанлар ака-

ФАНИНИНГ ДАСТУРИ

6. ТАБИАТДА СУВ (4 соат)

Сув ва унинг ҳаёт учув аҳамияти. Капиллярлик ҳодисаси. Сувнинг агрегат (суяқ, буғ ва қаттиқ) ҳолатлари. Сувнинг яхланиши ва музнинг эриши. Сувнинг қайнаши, буғланиши, буғининг сувга айланиши. Табиатда сувнинг айланиши.

Эритмалар. Эритувчи ва эрувчи моддалар. Сув — эритувчи модда. Минерал сувли булақлар. Денгиз ва океанларнинг шўр сувлари. Органик ва минерал ўғитларнинг сувда эриши. Ўсимликлар озиқланишида сув эритмасининг аҳамияти. Ўсимлик танасида капиллярлик ҳодисасининг намоён бўлиши.

Истеъмол суви. Шўр сувдан чучук сувни олиш. Оқар сувлар: дарё, канал ва ариқ сувлари. Аҳолини истеъмол суви билан таъминлаш. Туташ идишлар ва унинг ишлаш қондаси. Сувқурулар (водопровод), уларнинг туташ идиш қондаси асосида ишлаши. Ер ости сувлари, уларнинг ҳосил бўлиши. Артезиан қудуқлари ва булақлар. Истеъмол сувларини муҳофаза қилиш.

Дарё сувларининг ҳосил бўлиши ва оқиб йўналишлари. Ўзбекистондаги дарё ва сув ҳавзалари. Сув энергиясидан фойдаланиш. Гидроэлектростанция. Ўзбекистонда сув энергиясидан фойдаланиш. Орол денгизи сув сатҳи камайишининг иқлимга ва экологик шароитга таъсири. Орол денгизини сақлаш муаммолари.

Кўргазма ва тажрибалар:

1. Найчада сувнинг кўтарилиши (капиллярлик ҳодисаси)ни кузатиш.
2. Ош тузи эритмасини ҳосил қилиш (сувда эритиш орқали).
3. Туташ идишда сув сатҳларини таққослаш.
4. Сувқурунинг ишлаш усулини кўрсатувчи чизма.
5. Ўзбекистоннинг табиий харитаси.
6. Орол денгизи сатҳининг йил мобайнида пасайишини кўрсатувчи чизма.

Амалий машқлар:

— Сувнинг қайнаши, сув

буғининг томчиларга айланиши ва сувнинг иссиқликдан кенгайишини кузатиш;

— чойга қанд ёки шакар солиш орқали қанд эритмасини ҳосил қилиш;

— ўқувчининг ўз яшаш жойида истеъмол сувнинг манбаини аниқлаш;

— Ўзбекистоннинг табиий харитасида республикадаги дарё ва йирик сув ҳавзаларини аниқлаш;

— ўқувчининг ўз уйда оила аъзоларига сарфланган бир кунлик сувнинг миқдорини (тахминий) ҳисоблаш.

7. ТОҒ ЖИНСЛАРИ (4 соат)

Ер пўстининг ҳаракати: бурмаланиш, зилзила ва вулқонларнинг вулқудга келиши. Тоғ ва текисликлар. Тоғларнинг ўсиши ва емирилиши. Текисликларнинг вулқудга келиши ва ўзгариб туриши. Ўзбекистон ҳудудидаги тоғ, қир, адир ва текисликлар.

Тоғ жинслари. Минераллар. Фойдали қазилмалар, уларнинг турлари. Қора ва рангли металл рудаси, уларнинг олиниси. Енувчи фойдали қазилмаларнинг уй-рўзгордаги ва халқ ҳўжалигидаги аҳамияти.

Кимёвий фойдали қазилмалар: ош тузи, калий туз, фосфор ва олтингург, уларнинг қазиб олиниси ва қўлланилиши. Минерал ўғитлар, уларнинг олиниси ва қўлланилиши. Абу Райҳон Беруний ва Абдураҳмон Хоннинг минерология соҳасидаги ишлари.

Тоғ жинсларининг емирилиши. Чағиртош, майда тош, шағал, қум ва гилнинг ҳосил бўлиши, улардан қурилиш материали сифатида фойдаланиш. Ўзбекистонда Ер ости табиатини ўрганиш ва муҳофаза қилиш.

Кўргазма ва тажрибалар:

1. Чизмада Ер пўстининг ҳаракати — бурмаланиш, зилзила ва вулқонларнинг вулқудга келишини кўрсатиш.
2. Ўзбекистоннинг табиий харитаси.
3. Ер пўстида тоғ жинсларининг жойлашиш чизмаси.

4. Анорганик, органик ва кимёвий тоғ жинсларидан намуналар.

5. Минерал ўғитлардан намуналар.

6. Қурилишда фойдаланиладиган тоғ жинслари: чағиртош, майда тош, шағал, қум ва гил намуналари.

Амалий машғулотлар:

— Ўзбекистоннинг табиий харитасида тоғ, қир, адир ва текисликларни аниқлаш;

— Ўзбекистоннинг табиий харитасида фойдали қазилмалар кўнларини аниқлаш;

— кундалик турмушда ва теварак-атрофда қўлланиладиган кимёвий фойдали қазилмалар ва минерал ўғитлар номларини аниқлаш;

— қурилиш материаллари оид намуналарни йиғиш.

8. ЖОНЛИ ТАБИАТ (6 соат)

Тирик организмлар ва уларнинг белгилари: озиқланиш, нафас олиши, ўсиш, ривожланиши, қўлайиши ва тарқалиши. Модда ва энергия алмашинуви. Тирик организмларнинг хилма-хиллиги: бактериялар, замбуруғлар, ўсимликлар ва ҳайвонлар, уларнинг ташқи муҳит билан ўзаро алоқадорлиги.

Тирик организм тузилишидаги асосий хусусиятлар. Хужайра — тирик организм тузилиши ва фаолиятининг асоси. Тўқима ва унинг вазифаси.

Ўсимликлар олами. Сув ўтлар ва мохлар. Очиқ ва ёпиқ уруғли ўсимликлар. Ўсимликларнинг табиатдаги, инсон ҳаётидаги ва халқ ҳўжалигидаги аҳамияти. Ёпиқ уруғли ўсимликлар организмнинг тузилиши: илдизи, новдаси, пояси ва барги. Ўсимлик гули ва меваси.

Тупроқ. Тупроқнинг таркиби ва унинг ўсимлик ҳаётидаги аҳамияти. Тупроқда капиллярлик ҳодисаси. Тупроқнинг ҳаво ва сув ўтказувчанлиги, нам сақлаши. Ўзбекистондаги суғориладиган ерлар. Тупроқ турлари. Тупроқни муҳофаза қилиш. Маданий ўсимликларни парвариш қилиш; тагини юмшатиш, суғориш, яғналаш, органик ва минерал ўғитлар

билан озиқлантириш.

Ҳайвонот олами. Ҳайвонларнинг ўсимликларга ўхшаш белгилари ва улардан асосий фарқи. Ҳайвонот оламининг асосий тоифалари. Ҳайвонларнинг табиатдаги, инсон ҳаётидаги ва фаолиятдаги аҳамияти.

Табиий гуруҳлар (ўрмон, ўтлоқ, сув ҳавзаси мисолида). Бактериялар, замбуруғлар, ўсимликлар ва ҳайвонларнинг табиий гуруҳлардаги роли. Табиий гуруҳларнинг ўзаро боғлиқлиги. Озуқа занжирлари. Табиий гуруҳларнинг инсон ҳаёти ва фаолиятдаги аҳамияти. Инсон фаолиятининг табиий гуруҳларга таъсири. Табиий гуруҳларни муҳофаза қилиш.

Кўргазма ва тажрибалар:

1. Бактерия, замбуруғ, ўсимлик ва ҳайвонларнинг турли-туманлигини ифодаловчи жадвал, гербарийдан намуналар.
2. Ўсимликда моддалар алмашинувини кўрсатувчи чизма.
3. Хужайра ва тўқима андозаси.
4. Лупа ва микроскоп.
5. Сув ўти ва мохларнинг намуналари.
6. Очиқ ва ёпиқ уруғли ўсимликларнинг намуналари.
7. Ўсимликлар уруғлари.
8. Тупроқ намунаси.
9. Ҳайвонот оламининг асосий систематик тоифаларини ифодаловчи жадвал.
10. Озуқа занжирлари чизмаси.

Амалий машқлар:

- теварак-атрофдаги ўсимлик ва ҳайвонларнинг ҳаёт тарзини ўсишини кузатиш;
- турли ўсимлик хужайра ва тўқималарини лупа ва микроскоп ёрдамида кузатиш;
- теварак-атрофдаги ўсимликларнинг табиатда, инсон ҳаётида ва халқ ҳўжалигидаги аҳамиятини кузатиш;
- ўсимликнинг илдизи, новдаси, пояси ва баргидан гербарий тайёрлаш;
- турли хил тупроқлар билан танишиш, уларнинг хоссалари ва унумдорлиги ҳақида маълумотлар йиғиш;
- маданий ўсимликлар

ҳақида маълумотлар тўплаш;

— хона ўсимлигини парвариш қилиш;

— ҳайвонларнинг турлари бўйича маълумотлар йиғиш;

— кундалик турмушда ҳайвонларнинг инсон ҳаёти ва фаолиятдаги аҳамиятини кузатиш;

— турли экологик шароитларда учрайдиган ўсимлик ва ҳайвонлар ҳақида маълумотлар тўплаш.

— «Қизил китоб»га кирган ўсимлик ва ҳайвонлар ҳақида маълумот тўплаш.

9. ОДАМ ВА УНИНГ

САЛОМАТЛИГИ (2 соат)

Одам — органик олам тараққиётининг олий маҳсули. Одам гавдасининг тузилиши. Одамнинг таянч ва ҳаракат системаси. Организмнинг ички муҳити, қон айланиши, нафас олиши, овқат ҳазм қилиши, модда ва энергия алмашинуви. Айриш.

Тери ва нерв системаси. Одам саломатлигини сақлаш. Никотин ва наркотик каби зарарли моддаларнинг одам организмга таъсири. Одамнинг меҳнат қилиши ва дам олиши. Жисмоний тарбия ва спорт билан шуғулланишнинг организм учун аҳамияти. Одам танасининг гузаллиги ва уни парваришлаш. Инсоннинг маънавий гузаллиги ва бойлиги.

Кўргазма ва тажрибалар:

1. Одам тузилиши атласи.
2. Одам ва ҳайвонлар скелетининг андозаси.
3. Одам органларининг андозаси.
4. Одамда қон айланиш, нафас олиш, овқат ҳазм қилиш, модда ва энергия алмашиш, айриш чизмалари.
5. Никотин ва наркотик моддаларнинг одам организмга таъсири кўрсатувчи чизма ва жадвал.

Амалий машқлар:

- одамнинг органлар системаси ҳақида маълумот йиғиш;
- никотин ва наркотик моддаларнинг ҳамда экологик муҳитнинг одам саломатлигига таъсири ҳақида реферат ёзиш.

ЎҚУВ САЙРИ (2 соат)

ОЛИМПИАДА — МАҲОРАТ МАКТАБИ

(Боши 3-бетда).

кемтикти тезроқ тўлдиринг даъват этди. Шунингдек, учрашувда Ўзбекистон ФА география жамиятининг президенти, профессор З. Акрамов, ТошДД, «Иқтисодий ва социал география» кафедраси мудири, профессор А. Солиев, «География ўқитиш методикаси» кафедраси мудири, доцент П. Ғулломов ва бошқалар маъруза қилдилар. Учрашувдан талабалар ўзларини қизиқтирган кўпгина масалаларга жавоб топдилар.

Аммо айрим сабабларга кўра олисдаги баъзи олий ўқув юрталарининг талабалари олимпиадада қатнаша олмадилар.

Шунингдек, олимпиадада биринчи мартаба тест усули қўлланиши муайян мураккаблиқ туғдирди. Ҳар сафаргидек бу олимпиадада ҳам, афсус, мактаб билан ҳамкорлик қила олмадик. Маълумки, мактаб ўқувчилари билан география олимпиадасини ўтказиш бобида кўп йиллик ва бой тажриба тўпланган. Бу тадбирнинг му- тасаддилари ҳар йилги олимпиаданинг ҳакамлар ҳайъати аъзолигига ва ҳатто рақс- лигига албатта, олий ўқув юрти ўқитувчиларини жалб эта-

дилар. Биз ҳам ўртак олиб талабалар олимпиадасига мактаб географиясига мута- садди ҳамкасбларимиздан жалб этсак ўзаро ҳамкорлигимиз мустаҳкамланишидан ташқари ошқоралик ва демократия руҳи кучайган бўларди. Булардан қатъи назар, олимпиада юқори савия- да ўтди. Олимпиада якун- ларига кўра Тошкент давлат дорилфунуни гуруҳи бирин- чиликни қўлга киритди. Ик- кинчи ўрни Тошкент давлат педагогика институти, учин- чи ўрни Самарқанд давлат университети командасига берилди. Шахсий ҳисобда биринчи ва иккинчи ўрни- ларни ТошДД гуруҳидан Музаффар Тошбоев ва Жа- ҳонгир Мусаев эгаллашди. Учинчи ўрни Тошкент давлат педагогика институти талаба- си Т. Нориматовга берилди. Ғолиблар Университет ва факультет Ешлар қўмитаси, касаба уюшмаси ва ректо- рат номидан турли даража- даги фахрий ёрлиқлар, пул мукофотлари ҳамда қиммат- баҳо совғалар билан тақдир- ландилар.

Б. МАҲМУДОВ,
Ташкилий Қўмита раис муовини, география фан- лари номзоди.

Урта таълим тизимидаги барча предметлар ичида география фанини ўқитиш ўзига хос ўринга эга. Аввало, география фанисиз теърак-атрофдаги табиат қонуниятларини Ер юзи ва коинот миқёсидаги ҳодиса, жараёнларни тушуниш, тафаккур қилиш, улар моҳиятини англаш мумкин эмас. Дунёни, унинг турли қисмларидаги табиий, иқтисодий ва ижтимоий аҳволни, турли халқлар ва элатлар, давлатлар ҳақида батафсил маълумотларни ўқувчилар география дарсларида оладилар.

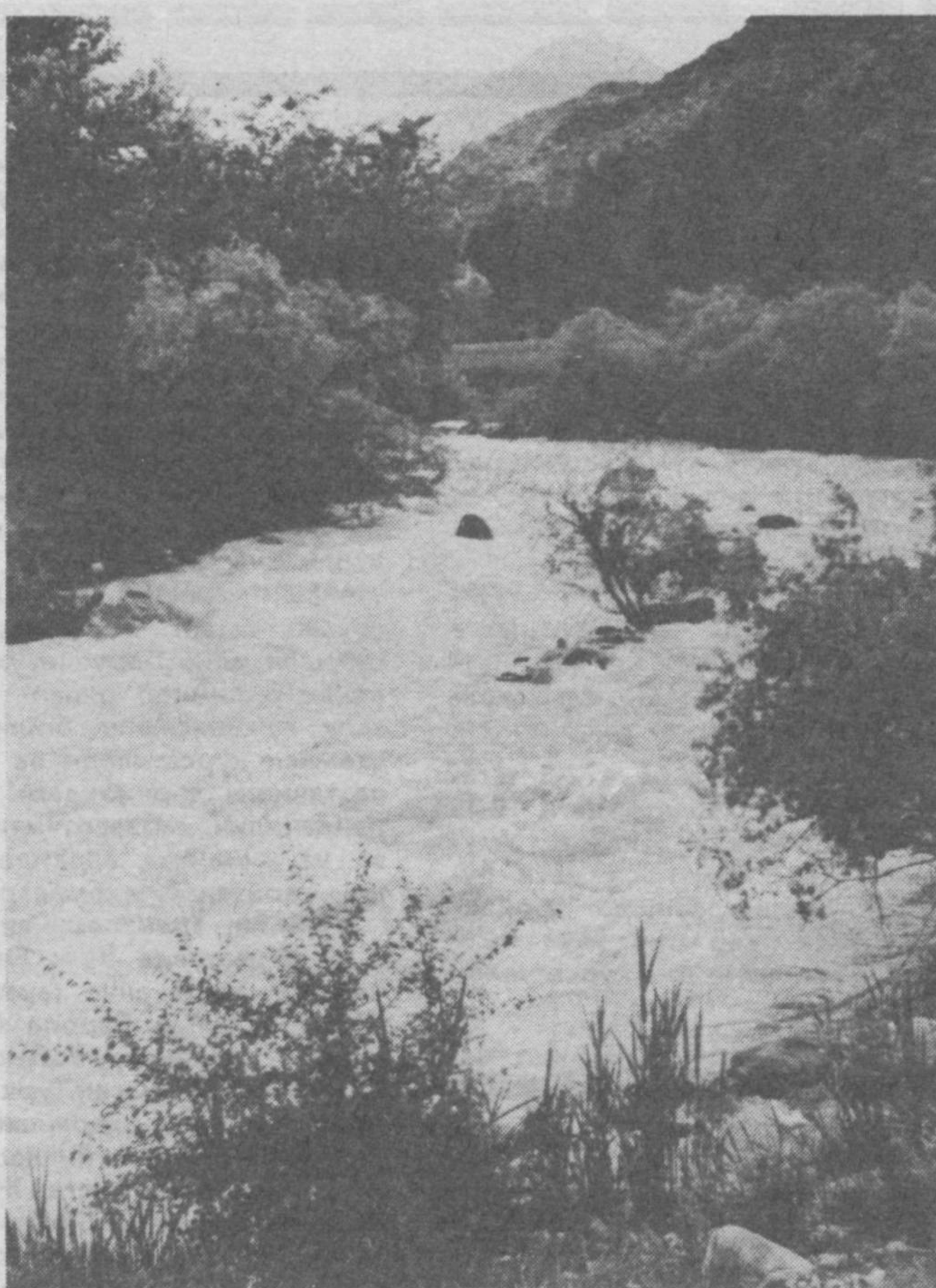
Бундай муҳим маълумотларни ўқитувчи ўқувчиларга қай тарзда етказиши ўқувчиларда фанга нисбатан муайян муносабатни шакллантиради. Шуларни ўйласам, талабалик йилларим эсга келади. 50-йилларнинг иккинчи ярмида Тошкент давлат дорилфунунининг география факультетида таҳсил олдим. Биз талабалар истеъдодли педагог, география фидойиси, жаҳон кезган олим, профессор Ҳамидулла Ҳасанов дарсларини ҳайрат ва мароқ билан тингладик. Биз ёшларни географиянинг сирли оламига етаклаган, унинг ажойиботларини ўзига хос, эсдан чиқмас усуллар билан тушунтирган муҳтарам олим сабоқлари ёдимизда муҳрланиб қолган.

«География дарсидан ўқувчилар олам-олам таасиротлар билан, чарчоқларини босиб, мириқиб дам олган ҳолда чиқишлари керак» — деб таъкидлар эди домламин. Профессор Х. Ҳасановнинг ҳар бир дарси батакрор, бир-бирига ўхшамас, жуда қизиқarli ўтар эди.

Қуйида марҳум домламин, профессор Х. Ҳасанов тавсия этган, кейинчалик биз ўз тажрибамизда жуда кўп марта қўллаган ролли географик ўйин дарсларидан бирини муаллимлар эътиборига ҳавола қилмоқчимиз.

Одатда, бу ўйин дарси 7-синфда, Ер юзининг умумий географик қонуниятлари мавзусидаги умумлаштирилган қайтариш дарсларида ўтказилади. Тавсия этилаётган «Қутблар дарси» ролли ўйин сабоғи ҳам қизиқarli, ҳам масъулиятлидир. Сабаби, географик қутблар тушунчаси бошланғич география курсидаги энг жумбоқли, ўқувчилар қийин ўзлаштирадиган мавзу бўлиб, у географиянинг энг муҳим қонуниятларини ўз ичига олади. Бу ўйинда 3 ўқувчининг қатнашиши мўлжалланган бўлса ҳам, иштирокчиларни ўйин давомида алмаштириб турилиши мақсадга мувофиқ. Шунингдек, бошловчи ролини кўпроқ ўқитувчининг ўзи бажаришига тўғри келишини ҳам айтиб ўтишимиз керак.

Дарсининг боариши. Уч

ҲАСАН-ҲУСАН ҚУТБЛАР

(РОЛЛИ ГЕОГРАФИК УЙИН ДАРСИ)

ўқувчи доскага чиқарилади. Уларнинг бири бошловчи бўлиб, ўртада туради. Чап томонидаги ўқувчи — Ҳасан — Шимолий қутб, ўнгдагиси Ҳусан — Жанубий қутб ролини ўйнайди. Бу ўйин қутблар бахсидан иборатдир.

Бошловчи: — Бир-биридан 6357 км узоқликдаги Шимолий қутб билан Жанубий қутб ҳеч қачон ўзаро дийдор кўришмаган экан. Уларнинг бахтига телевизор яратилибди, Ер йўлдошлари учирлибди. Шулар воситасида улар ҳамсуҳбат бўлишибди. Гапдан-гап чиқиб, улар Ҳасан—Ҳусан эканликларини билиб қолиштипти. Мана, ўзингиз кўринг (глобусдан кўрсатади), улар битта «ўқунинг икки учиде туришади, одатлари, юриштуришлари ҳам анча ўхшашу, фақат бир-бирларига орқа ўгириб, тескари туришади-да.

Ҳасан: — Кундузи туш пайтида мен Қуёшни нақ жануб томонда кўраман.

Ҳусан: — Мен ўша пайтда Қуёшни нақ шимол томонда кўраман.

Ҳасан: — Бизда Ой чапдан ўнгга юради.

Ҳусан: — Бизда эса ўнгдан чапга кетади.

Ҳасан: — Биз декабрь, январь, февраль ойларини бир қилиб қиш деймиз.

Ҳусан: — Йўғ-е, бу ойлар бизда ёз-ку. Июнь, Июль, август ойларини ҳақиқий қиш деса бўлади.

Ҳасан: — Бизда 21 мартдан 23 сентябргача 186 кун офтоб тинмай ёритиб туради. Аммо октябрдан мартгача 179 кун қоронғироқ бўлади. Қуёшни мутлақо кўрмаймиз.

Ҳусан: Бизда мартдан сентябргача 179 кун қоронғи, октябрдан мартгача 185 кунутун ёруғ.

Ҳасан: — Биз қалинлиги 3—4 метр музлик устида яшаймиз. Қазиб тушсак — шундоқ денгизга чиқамиз. Чуқурлиги 4 минг метр. Ер марказига энг яқин жойдамиз. Денгиз суви меҳмондўст — Атлантика океанининг сувлари аралашиб туради. Музимиз ҳар кун жануб томонга силжийди.

Ҳусан: —Бизда ҳаммаёқ қалин муз, қалинлиги бир неча минг метрга етади, қазиб бўлмайди. Чораси топилганда ҳам барибир қаттиқ ер —

тошга бериб тақаламиз. Остимизда денгиз йўқ.

Бошловчи: — Ҳасан—Ҳусаннинг айтганлари ўринли. Қўшямча қилиб қуйидагиларни эслатиб қўймоқчиман.

Иккала қутб ҳам бир йўла 360 та меридиан чизигининг учларини тугиб, ушлаб турипти. Демак, қутб нуқтасиде узунлик чизиги йўқ. Маҳаллий вақтлари хоҳлаганча — Москва вақти десалар ҳам тўғри, Тошкент вақти десалар ҳам тўғри. Бир нуқтадан иборат кенглик чизиги 90 градус.

«Қутб тунлари» иборасининг маъноси шуки, 179 қоронғи куннинг фақат 90 кун (6 ноябрдан 4 февралгача) тим қоронғи, қолган кунлари ғира-шира.

Езда Қуёш горизонт ортига сал яширинади-да, яна қалқайди. Кечкурун осмоннинг шимолли — ғарбий қисмини, эрталаб эса шимоли-шарқий қисмини ёритади. Шунда оқшом ғира-шираси тонг ёришишига тутшиб кетади. Шу даврда «оқ тунлар» кузатилади.

Агар Шимолий қутбга тўрт томони деразалик уй ўрнатиб қайси деразасидан қарасангиз, барибир бир томонни кўрган бўласиз. Чунки Шимолий қутбда турган уйнинг фақат жануб томони бўлади. Бу нуқтадан қайси томонга қандам ташлашингиздан қатъи назар, фақат жануб томонга юрган бўласиз (глобусдан кўрсатади). Шимолий қутбда эсан ҳар бир шамол «жанубий шамол» деб ҳисобланади.

Жанубий қутб бунинг акси — унинг фақат шимол томони бор, у ерда фақат «шимоллий шамол» эсади.

Синф ўқувчилари савол берадилар: «Қутбларда компас қайси томонни кўрсатади?»

Бу саволга ўқитувчи жавоб беради:

— Компас миллари, эсингизда бўлса, айни Шимолий географик қутбни эмас, балки Шимолий магнит қутбни кўрсатиб туради. (Шимолий магнит қутби Гренландиядан ғарб томонда 75 даража шимолий кенглик ва 81 даража ғарбий узунликда). Шу сабабли Шимолий қутбда компас милларининг бир учи Гренландиянинг ғарбидеги магнит қутбни, иккинчи учи эса бошқа томонни кўрсатади. Шунга қарамай, иккала учи ҳам Шимолий қутбга нисбатан жануб томонни кўрсатади.

Дарсининг якуни: «Қутблар бахси» ўйинимиз тугади. Ҳар бир қутбнинг — хоҳ Ҳасаннинг, хоҳ Ҳусаннинг ўхшаш ва бир-бирларидан фарқ қилувчи томонларини яхши англаб олган бўлсангиз мақсадимизга эришдик.

А. ҲАСАНОВ,
Тошкент шаҳар А. Икромов туманидаги 306-мактаб-лицейининг олий тоифали география муаллими.

БИЛАСИЗМИ?

Дунёда энг чуқур шахта Жанубий Африка Республикасида бўлиб, чуқурлиги 3 000 метрдан ошади.

Амударё фақат Ўзбекистон эмас, балки Урта Осиё бўйича ҳам энг серсув ва қудратли дарёдир. Амударёни қадимги юнонлар ва руноликлар — Оксус, араблар — Жайхун, эронийлар эса Вахш деб юритганлар.

Дунёдаги барча шахарлар йилга атроф муҳитга 3 миллиард тонна саноат ва ҳўжалик чиқиндилари ва 1 миллиард тонна захарли газлар чиқаради.

Гўшт етиштириш ҳажми бўйича дунёда АҚШ биринчи ўринда. Жон бошига ҳисоблаганда, Янги Зеландияга етадигани йўқ, киши бошига 400 килограммдан гўшт тўғри келади. Дания эса киши бошига 1100 килограмм сут, Нидерландия киши бошига 800 дона туҳум етиштиради.

Битта қишлоқ ишчиси Ҳиндистонда — 5 одамни, Германияда 56 одамни, АҚШда 80 ва Нидерландияда 112 одамни боқа олади.

Дунёда энг узун «Сейкан» ер ости темир йўли Цугару бўғози тубидан, 100 метр чуқурликдан ўтказилган. У Хонсю ва Хоккайдо ороллариини бирлаштиради. Ер ости темир йўлининг узунлиги 54 километр. Шундан 23 километри сув остида.

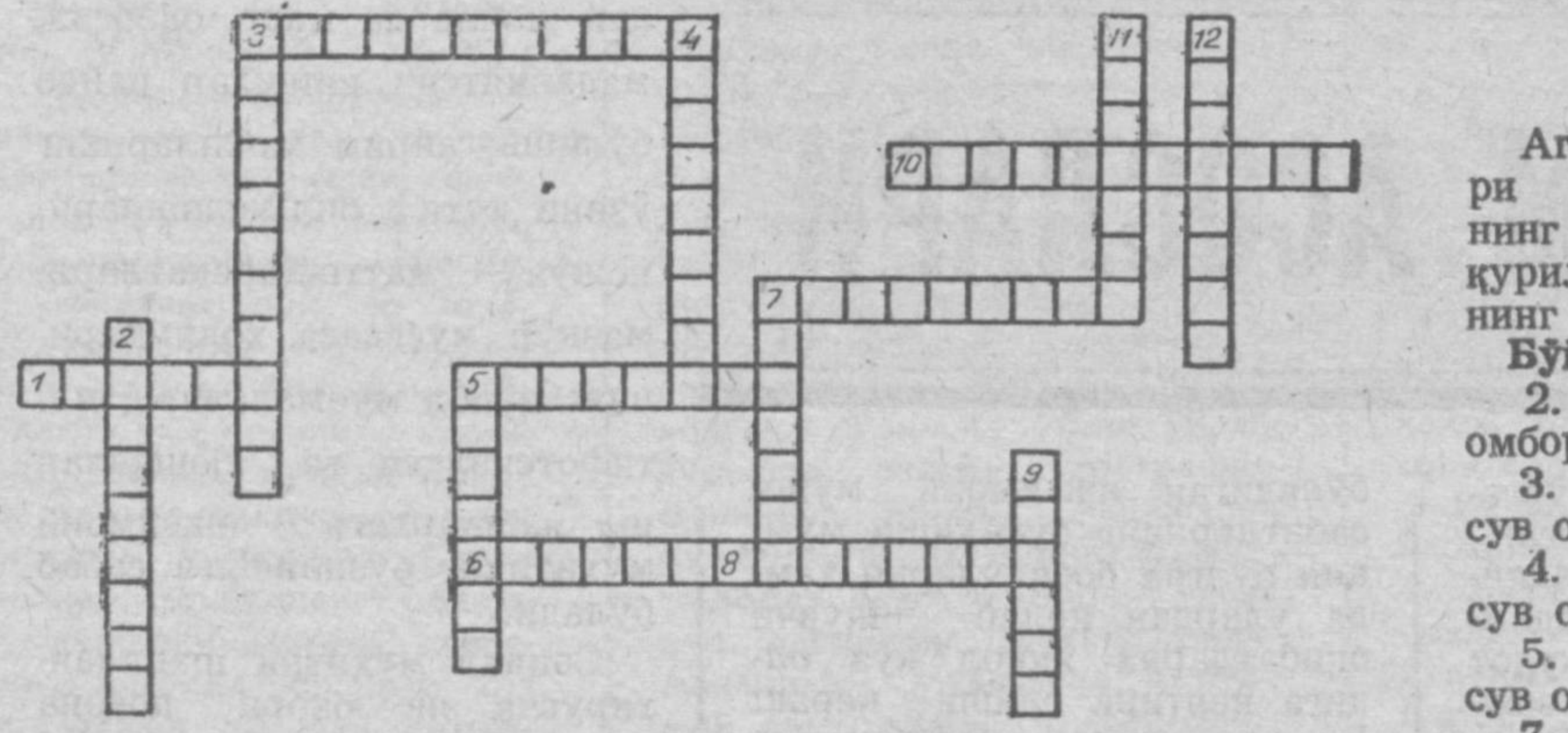
Жаҳонда энг узун тоғ тизими Анд тоғларидир. У 9 минг километрга чўзилган. Жанубий Американинг тоғ олди ва текисликлари Анд тоғи тўғрайли Тинч океан таъсиридан бутунлай бебаҳара.

Марказий Осиёда шундай жой борки, у ерда жаҳоннинг тўртта буюк тоғ тизмаси (Ҳиндикуш, Ҳимолай, Куань-Луань ва Тянь-Шань) тўртта дарё (Ҳинд, Амударё, Сирдарё ва Торни)нинг бошланиш нуқтаси, тўртта давлат (Тожикистон, Ҳиндистон, Хитой ва Афғонистон)нинг чегараси туташади. Бу — Помир тоғидир.

М. ХОЛМАТОВ,
Тошкентдаги 249-мактаб ўқитувчиси.

(ИЛОВА МАТЕРИАЛЛАРИ РЕСПУБЛИКА УЎҚУВ-МЕТОДИКА МАРКАЗИ ВА ЎЗЎФИТИ ТОМОНИДАН ТАНТИРЛАНГАН).

ЎЗБЕКИСТОН СУВ ОМБОРЛАРИ КРОССВОРДИ

Агар бу кроссвордни тўғри ечсангиз, Ўзбекистоннинг қуйидаги дарёларида қурилган сув омборларининг номлари келиб чиқади.

Бўйига:

2. Чув дарёсидаги сув омбори.
3. Зарафшон дарёсидаги сув омбори.
4. Оҳангарон дарёсидаги сув омбори.
5. Яккабоғ дарёсидаги сув омбори.
7. Сирдарёдаги сув омбори.
9. Сурхондарёдаги сув омбори.
11. Гузор дарёсидаги сув омбори.
12. Ўзбекистон ва Тожикистон республикаларига хизмат этувчи Сирдарёдаги сув омбори.

Энига:

1. Чирчиқ дарёсидаги сув омбори.
3. Фарғона водийсидаги Қорадарёда қурилган сув омбори.
5. Зарафшон дарёсидаги сув омбори.
7. Қашқадарёдаги сув омбори.
8. Амударёдаги сув омбори.
10. Қарши магистрал наналида қурилган сув омбори.

Бош муҳаррир
Саъдулла ҲАКИМ.

ТАЪСИС ЭТУВЧИЛАР: ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ, ЎЗБЕКИСТОН ОЛИИ ВА УРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ (ҲАММУАССИС), ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВА ФАҲ ХОДИМЛАРИ КАСАБА УЮШМАСИ МАРКАЗИИ ҚУМИТАСИ ҲАМДА ЎЗБЕКИСТОН ПЕДАГОГИКА ЖАМИЯТИ

МАНЗИЛГОҲИМИЗ:
МАТБУОТЧИЛАР
КУЧАСИ, 32.
700083, Тошкент,

ТЕЛЕФОНЛАР: маъсул секретарь — 32-54-17, хатлар ва оммавий ишлар бўлими — 32-55-58, 52-35.
ИНДЕКС: 64595.

Рўйхатдан ўтиш тартиби № 000040. Буюртма Г—133. 10000 нусхада босилди, ҳажми — 2 босма табоқ. Офсет усулида босилган, қоғоз бичими А—2. Босишга тошпирин вақти 20.00. 1993 йил, 24 июль. Босишга тотирилди 20.00.